

mint pl. azt, hogy a prédikáció rovására nem zenélhetnek a templomban.

Visszatérve az ének-fejezet irodalmi jelentőségének kérdéséhez, még egyszer kiemelném, hogy Geleji Katona előszaváig Laskai Csókás alkotta meg Magyarországon e kérdésben az egyetlen explicit műfaji rendszert. Ez gazdagon kimunkált, mélyen tagolt gondolati alkotás, melyet elsősorban nem gyakorlati, hanem elméleti szempontok vezéreltek. Rendszerében helyet kapnak az antikvitás versei, az érvelésben egymás mellé kerülhet a *Biblia*, az apokrif *Siráknak könyve*, valamint a római lakomákon énekelt dicsőítő versek. Az egyházi és a megőrizhető világi énekek megjelölésére használt terminusai azonosak, csak a virágéneket hívja *concentusnak*. Humanizmusa azonban, bármily tágkeblű, mégis csak protestáns: a szerelmi és az eretnek (unitárius) énekeket ő is üldözi.

Utolsó kérdésként felmerülhet, mennyire eredeti a *Speculum* ének-fejezete? A *Speculumot* más műveivel ellentétben itthon adta ki, Brassóban. Mindenképpen magyar közönségnek is szánta, sőt személyesen elő is adta az egészet a marosvásárhelyi iskolában. Ugyanakkor európai olvasóközönségre is számíthatott, hiszen nem foglalkozott a szertartási énekekkel, pedig a genfi gyakorlattól eltérően ezeket a magyarok megőrizték. Eddigi munkám során egy forrását sikerült megtalálnom az éneklésről szóló fejezetnek: Petrus Martyr Vermilius *Loci communes*-ét.³⁰ Feltűnő Vermilius éneklésről összeállított nézeteinek népszerűsége Magyarországon: Szegedi Kis *Locija*, erősen megrövidítve, pontosan lemásolja Vermilius ének-fejezetét, amely szintén az oratio-résszel együtt található meg. Újfalvi is idéz belőle előszavában, s megjegyzi, hogy az éneklésről még más hasznos dolgok is olvashatók Vermiliusnál.³¹ Laskai Csókás bőven merít Vermilius kérdéseiből, argumentumaiból, ezt azonban oly mértékben önállóan teszi, hogy vagy arra kell gondolnunk, hogy a két műnek közös a forrása, vagy pedig el kell hinnünk Laskai Csókásnak azt, amit oly gyakran emleget, ti. hogy saját elgondolásait fogalmazza meg. Marad természetesen egy harmadik út is: a források további kutatása.

H. Hubert Gabriella

Kemény Zsigmond társadalomszemlélete

Kemény Zsigmond élete során alapvetően két műfajt művelt: a publicisztikát és a regényt. Nagyon világosan megfogalmazza, hogy mit jelent számára az egyik, és mit a másik. „Az író — mondja — napjaiból kiválasztja azon rövid időközt, [...] midőn rendkívüli erők foglalják a lélek láthatárát el, [...] Ekkor végigtekint szíve, képzelődése, az alkotó ész, a rendezett adatok minden tartományain; kiszemeli azon kincseket, melyek együvé illenek s külön is nagy becsűek volnának, és összhangzókká idomítja, oly óvatos gondossággal s merész látszeréssel, hogy az egészen szétáradó szellem fölülmúlja a részletekben rejlő minden értéket. Így áll elő az egymástól legtávolabb eső lélektulajdonok együtthatásából a klasszikus munka.”¹ A szépirodalmi mű tehát „művészileg befejezett,”² azaz a világ jelenségeinek pillanatnyi szintézisét adja, és így válaszolni próbál a végső emberi kérdésekre. A publicisztikában egészen másról van szó. „Annak, mit mi papirosra teszünk — mondja a hírlapíró Kemény —, mindig egyik tényezője az ezer alakú küllet [...]. Munkáinkon tehát mindig hiányzani fog a felsőbb légkörű nyugalom, a tiszta, meg nem zavart összhangzás és a helyes bevégzettség bélyege.”³ Látható, hogy Kemény

³⁰ VERMILIUS, Petrus Martyr, *Loci communes*. Heidelberg, 1613. 675: *De musica et carminibus*.

³¹ *RMNy* 886, (4b).

¹ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány cikk saját ügyünkben*. (1842) In KEMÉNY Zsigmond, *Korkívánatok*. (A továbbiakban *Kork*.) Bp. 1983. 146–147.

² KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*. (1852) In KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom*. (A továbbiakban *Élet*.) Bp. 1971. 163.

³ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány cikk saját ügyünkben*. In *Kork*. 148.

számára az igazi kihívást a szépirodalmi mű alkotása jelentette, mert ott a műfaj lényege az örök emberi kérdésekkel szembesítette őt. Bármilyen mohó érdeklődéssel fordult is az élet legkülönbözőbb jelenségei felé, ezt mindig azért tette, mert az alapkérdésekre keresett választ. Arról a szellemi igényről, melyet a szépirodalom kielégített, még akkor sem tudott lemondani, mikor hírlapíróként dolgozott. És éppen ez emeli ki Kemény publicisztikai munkásságát a pusztán sajtó- vagy politikatörténeti művek sokaságából. Végsőkéig feszítette a műfaj kereteit azért, hogy minden szönyegre kerülő kérdés esetében kijelölje azokat a filozofikus kiinduló- és végpontokat, melyeknek összefüggésében kell és lehet az adott problémát elemezni. Az elemzésekben pedig egyszerre van jelen a precíz tárgyismeret és egy olyan elméleti apparátus, amely egyrészt koherens, másrészt mindig meghatározza az adott probléma kezelésének módját, harmadrészt pedig szorosán összefügg Keménynek a végső kérdésekre adott válaszaival. Dolgozatomban Keménynek ezt a társadalomról alkotott elvont gondolatrendszerét próbálom publicisztikai művei alapján feltárni.

Kemény Zsigmond társadalomszemlélete három probléma előzetes tisztázására épül. A világ megismerhetőségéről, a haladásról és az emberről vallott nézeteire. A világ megismerhetőségével kapcsolatban nem kisebb célt tűz ki Kemény, mint „a tények okainak és az események értelmének megtalálását.”⁴ Ez a célkitűzés feltételezi, hogy a világ eseményei szigorú oksági rendszerben kapcsolódnak egymáshoz. A világ megismerése tehát egyrészt megköveteli ennek az oksági rendszernek a felfejtését, másrészt pedig válaszolni kell arra a kérdésre, hogy az ennek az oksági rendszernek az alapján végbemenő változások mutatnak-e valamilyen céloságot, és ha igen, milyen cél felé halad a világ. A kérdéskör első fele Keménynek a világ megismerhetőségével, a második pedig a haladásqal kapcsolatos nézeteivel van összefüggésben. Az egzisztenciálisan lényegesebb kérdéskör a második, de megválaszolásának feltétele, hogy az elsőt tisztázzuk.

(1) Kemény a világ megismerhetőségét két síkon vizsgálja: egy filozófiain és egy gyakorlatin. A filozófiai síkon Kemény számára a világ nem, vagy legfeljebb csak töredékesen ismerhető meg: „A história — írja — egy soha be nem végzett egész,”⁵ így „aztán nincs kor, melyben a legkitűnőbb státusférjak is, minden tény hordirányát vagy az egymás mellett folyó események viszonylagos fontosságát ismernék.”⁶ Mindebből Kemény számára nem az következik, hogy le kellene mondani a világ megismerésére tett kísérletről.

A feltételezett oksági kapcsolatrendszer ugyanis nem marad önkényes hipotézis, mivel a mindennapi életben szerzett tapasztalatok bizonyosságát adják annak, hogy ez az ok-okozati rendszer létezik.⁷ A világ kimerítő megismerhetőségének hiányában így csak az marad feltételezés, hogy ez a rendszer az egész világot átfogja. Kemény ezt a feltételezést elfogadja: „nép és magános sorsában az eseményeket kérlelhetetlen nemezis szövi.”⁸ Ebből következik, hogy a jelenségeket megfigyelő ember „az okok és eredmények némi biztonsággal észlelhető törvényeiből következtetni tud a jövőre, egy talányos hatalomnak, mit sorsnak nevezünk, cselekvényeiből annak logikájára.”⁹ Ez nem mond ellent annak, hogy Kemény a *tökéletes* megismerést lehetetlennek tartsa, hiszen állandóan hangsúlyozza, hogy minden dolognak számtalan oka és következménye van.¹⁰ Az emberi elme csak az egyszerűbb áttekinthetőség érdekében emel ki önkényesen néhányat a végtelen számú okok és következmények közül. Ezzel biztosítja önmaga számára, hogy ne vesszen

⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után.* (1851) In KEMÉNY Zsigmond, *Válogatás a történelemre.* (A továbbiakban *Vált.*) Bp. 1982. 436.

⁵ KEMÉNY Zsigmond, *Élet és irodalom.* In *Élet.* 163.

⁶ *Uo.* 157.

⁷ Vö. „a legútszélibb tapasztalás eléggé meggyőzhető arról, miként viszonyaink egyedül magánjogi átalakulásra fogékonyak.” KEMÉNY Zsigmond, *Szemle.* (1843) In *Kork.* 282.

⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében.* (1841) In *Kork.* 17.

⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Helyhatóságainkban szönyegre kerülendő kisebb és nagyobb tárgyak felől.* (1842) In *Kork.* 61.

¹⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Gondolatok.* (1837) In *Kork.* 5.

el a tények sokaságában, de ugyanakkor pontatlanná is teszi a valóságról alkotott képet.¹¹ Az így felállított teóriákkal az ember csak hozzávetőlegesen tudja megjósolni az események következményeit és irányát. Amikor a teóriák pontatlansága miatt a hibák annyira szaporodnak, hogy a jóslások praktikusan hasznavehetetlenné válnak, akkor a teóriát módosítani kell. Mikor Kemény egy-egy teóriát alkot vagy alkalmaz, tudatában van ennek a folyamatnak, és így azt is tisztán látja, hogy a teóriák nem fedik tökéletesen a valóságot, és nem a teljes valóságot fedik. De mégis az egymást korrigáló elméletek megalkotása előrehaladás egy végtelenbe nyúló úton a valóság megismerése felé.¹²

A filozófiai szinten megnyilvánuló bizonytalanság Keménynél nem eredményez relativizmust. Tudja, hogy a felmerülő problémákat csak halmozza az ember, ha az elvont ismeretelméleti bizonytalanságra hivatkozva nem próbál azokra megoldást keresni.¹³

Ha elvileg vizsgáljuk a kérdést, a filozófiai és gyakorlati síkot nem lehet elválasztani, a mindennapi életben azonban ez különösebb nehézség nélkül megtehető. A gyakorlati élet ugyanis azt követeli az embertől, hogy minél jobban tisztában legyen egy adott tudománnyal vagy kérdéskörrel kapcsolatos *hic et nunc* szabályokkal és ismeretekkel. Tisztán látva a filozófiai síkon elkerülhetetlen bizonytalanságot, Kemény a *hic et nunc* szabályok alapján vitázik kortársaival, és nem egyszer igen gúnyosan és magabiztosan helyre is teszi őket.

(2) Kemény írásaiban nem érinti a kultúra, a differenciált társadalom eredetének kérdését. Nem állít fel és nem vesz át sem tudományos, sem mitologikus eredetteóriákat. Amikor történeti kérdésekkel foglalkozik, mindig forrásokkal jól dokumentálható problémákat dolgoz fel. A haladással kapcsolatban Kemény elutasít minden olyan szemléletet, mely a „kezdetleges állapotokat mindig aranykornak szereti képzelni, s a civilizáció hódításait a megromlás terjedésének gondolja.”¹⁴ Ezzel szemben azt érzékeli, hogy a társadalmi változások ellentétesen minősíthető jelenségeket hoznak létre.¹⁵ Azzal is tisztában van, hogy nincs olyan gondolatmenet, mely elvileg ki tudná zárni a rosszat a világból: „abból, mert valami rosszul van, nem foly szükségesképpen, hogy lehetne másként is.”¹⁶ A haladás tehát racionálisan nem bizonyítható. De Kemény végiggondolja azt is, hogy ennek ellenkezője, azaz a haladás tagadása sem bizonyítható.¹⁷ A világ megismerhetőségével kapcsolatos második kérdéskörre, arra, hogy milyen irányba halad a világ, Kemény észrvek alapján nem tud válaszolni. Mindez nem jelenti azt, hogy semmiféle választ sem adna erre a kérdésre.

¹¹ Vö. „Kik nemünk történeteit könnyebb áttekintés végett korszakokra osztályozták, rendet hoztak ugyan a históriába, de zavart sok ember koponyájába. Azon módszer, minélfogva az egymás után tóduló fejleményeknek határozottabb momentumai kapcsolataikból kiszakítottának, s fordulópontnak el bérmálva, [...] külön emelvényekre rakattak, és a megelőző okok és tények, melyek a fokozatos átmenetet alkoták, csak utóbb s általánosan hozatának fel, egy csalokoskodásnak [...] ápoló dajkája lön.” KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és históriai iskola*. (1842) In *Kork*. 19.

¹² Vö. „mi egyéb az elmélet, mint tapasztalás által szabály alá vont gyakorlat? És a gyakorlat más-e, mint alkalmazott elmélet? Azon törekvés, hogy le kel mondani a teóriáról, mert a fonák teóriák nagy veszéllyel járnak, az emberiség kezéből éppen ezen veszélyek elleni orvosszert ragadja ki, s mivel káros a tévelygés, tehát betiltja az igazság keresését.” KEMÉNY Zsigmond, *Szemelvényi eljárásunk felől*. (1842) In *Kork*. 183.

¹³ Vö. „Az Erdélyi Híradó-nak ily politikája józan volt: mert általa ő is [...] befolyhatott [...] oly megállapodásra, melyből emberi rövid számítás szerint sikert s malasztot remélni följogosítva valánk.” KEMÉNY Zsigmond, *A bírószékekről és a büntetőeljárásról*. (1843) In *Kork*. 285.

¹⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér*. (1853) In *Élet*. 253.

¹⁵ Vö. „a polgárisodás [...] jó tulajdonaink nemesítése mellett ellentétül finomított bűnöket is idéz elő.” *Uo.* 252.

¹⁶ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és históriai iskola*. In *Kork*. 25. Vö. még: KEMÉNY Zsigmond, *Vallomások*. (1843) In *Kork*. 242.

¹⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Érintések*. (1845) In *Kork*. 371.

Kemény pályája és írásai is arra mutatnak, hogy az eddig elmondottak ellenére hitt a haladásban. Hosszú közéleti szereplése nehezen képzelhető el a haladásba vetett hit nélkül, ezenkívül egyes történelmi változásokat egyértelműen fejlődésnek tekint.¹⁸ Legfontosabb bizonyítékunk Kemény haladásba vetett hite mellett azonban gondviselésfogalma. Kemény a gondviselést azonosítja azzal az ok-okozati rendszerrel, mely az egész világot átfogja.¹⁹ A gondviselés, a világ megismerhetetlenségéről vallott nézeteivel összhangban, „nem az emberek félelmei és reményei szerint halad,²⁰ azaz az ember számára előre kiszámíthatatlan és megismerhetetlen. A racionálisan tájékozódni kívánó ember számára a jelenségek értelmezésével kapcsolatos kételyek abból származnak, hogy a világ csak töredékesen ismerhető meg. Ezért nem véletlen, hogy éppen a kételkedéssel kapcsolatban írja le Kemény egyik kulcsfontosságú megállapítását a gondviselésről: „Kétkedjünk bizvást! Csak egyben nem, ti. hogy az ember hivatása a jó után törekedni; a gondviselés természete a jót eszközölni.”²¹ A gondviselés tehát Kemény gondolatrendszerében a viszonyítási pont nélkül maradt embert van hivatva ha nem is irányítani, de megnyugtatni. Megnyugtatni arról, hogy a világ az érzékelhető jelenségek ellenére az emberrel szemben nem ellenséges, sőt még csak nem is közömbös. E fogalom használatával Kemény elismeri a világ teleologikus jellegét, bár ennek megnyilvánulása számára ellentmondásokkal terhelt és kiismerhetetlen. Más szavakkal és merészebben fogalmazva mondhatjuk azt is, hogy a gondviselésbe vetett hitből származik Kemény azon nézete, hogy történelmi távlatból szemlélve az eseményeket, a dolgok rendjéből az ember és az emberi viszonyok tökéletessége következik még akkor is, ha az események láncolatában az egyén boldogsága sokszor megsemmisül.

(3) A harmadik tisztázandó problémakör Kemény emberképe. Az emberi lélekben Kemény kettősséget tételez fel. Ezt leggyakrabban szív és ész, érzés és értelem, vagy kedély és gondolat dualizmusának nevezi.²² Ezen jelenségek leírásakor többnyire anatómiai fogalmakból vezeti le a metaforikus pszichológiaiakat: „artériák csatornáin [...] vér [...] omlik a szív kamráiba, teremtve szelíd érzelmeket és viharzó szenvedélyt. Az agyban [...] idegtömkeleg közt, [...] születnek a fogalmak és eszmék, alakul elv és rendszer.”²³ A szív pszichológiai szerkezetét a természet, valamint a polgári és szociális viszonyok hatásai alakítják ki. Velünk születettnek fogja fel Kemény az ösztönöket: így beszél önzésről, önfenntartási és állati ösztönökről.²⁴ Mindezeket végül abban a formulában összegzi, hogy az ember cselekedeteinek fontos meghatározója a „tettekre mozgató kettős ösztön: saját függetlenség, s más akaratunktól függővé tétel, szabadság és hatalom elve.”²⁵ A polgári viszonyokon a jogi, a szociálisakon pedig a megélhetés színvonalát szabályozó gazdasági viszonyokat érti. E tényezők összjátékaként alakul ki a szenvedély iránya és intenzitása, mely megszabja az egyén legáltalánosabb és sokszor még csak homályos céljait, ösztönzi őt e célok elérésére, azaz végső fokon kijelöli az egyéni törekvések általános irányát.²⁶ Bár

¹⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Kortekedés és ellenszerei*. (1843–44) In *Vált*. 112.

¹⁹ Vö. 10-es jegyzet.

²⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Szellemi tér*. In *Élet*. 252.

²¹ KEMÉNY Zsigmond, *Anglia története II. Jakab trónralépte után*. (1853) In *Élet*. 311.

²² Kemény annyira a szív és ész összjátékából véli az emberi cselekedeteket levezethetőnek, hogy Széchenyit is egy erre alapozott képlettel kísérli meg leírni: „sok keserű tapasztalások és fanyar élmények után, tanulmányává s majdnem rögeszméjévé vált esze állat zsarnokoskodni szívéén.” KEMÉNY Zsigmond, *Széchenyi István*. (1851) In *Sorsok és vonások*. Bp. 1970. 127.

²³ KEMÉNY Zsigmond, *Kodifikáció és történelmi iskola*. In *Kork*. 18.

²⁴ Vö. KEMÉNY Zsigmond, *Érintések*. In *Kork*. 370; KEMÉNY Zsigmond, *Adónkról*. (1842) In *Kork*. 112; KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó saját ügyünkben*. In *Kork*. 140.

²⁵ KEMÉNY Zsigmond, *A mohácsi veszedelem okairól*. (1838) In *Élet*. 11. Vö. még: KEMÉNY Zsigmond, *Irányok*. (1842) In *Kork*. 50.

²⁶ Vö. „legkevésbé sem kétlem, miként a legszámítóbbrak terveknek körrajzait az egzaltáció teremtí és részleteit azon kitartás lépteti életbe, mely érzéseinknek egy eszme iránti hő és lankadatlan melege.” KEMÉNY Zsigmond, *Érintések*. In *Kork*. 371.

a szenvedély szó gyakran fordul elő olyan szöszervezetekben, mint az „alaktalan szenvedély” vagy „minden barlangjai a szenvedélyeknek,”²⁷ tévedés volna azt gondolni, hogy a szenvedély Kemény szerint csupán tehertétele az emberi léleknek. Kjségtelenül tehertétel is, hiszen az ész által nem, vagy csak kevésbé kontrollálható ösztönök folytán beleviheti az egyént olyan célokra való törekvésekbe, melyek vagy egészben, vagy részben megvalósíthatatlanok, és így az egyén olyan konfliktusokba, a társadalmi erők olyan szövedékébe kerülhet, mely vagy boldogságát, vagy erkölcsi, vagy akár fizikai létét is megsemmisítheti. Kemény regéEyei, novellái gazdag példaanyaggal szolgálnak erre. De mivel a szenvedély ösztönzi cselekvésre az embert, mindenfajta előrelépésnek is az az alapja. Hogy a kitűzött cél megvalósítható-e vagy sem, és ha igen, milyen módon lehet a célig eljutni, annak felmérésére az ész van hivatva. Csak az ész által gondosan mérlegelt törekvések számíthatnak sikerre. Ezért nevezi Kemény az észt „a legdrágább kincsnek,”²⁸ és ezért állapítja meg szomorúan, hogy „az új és nagyszerű eszmékre nézve az emberiségnek fő szerencsétlensége abból áll, hogy azokat mindig ábrándozók kezdik sejteni és földolgozni, s midőn aztán higgadt, szakértő és praktikus egyének megjelennek bírálataikkal s józan terveikkel, már sok veszélyes szenvedély szívárgott a tömeg közé.”²⁹

Kemény nem tételez fel az emberben veleszületett erkölcsi érzéket, melyre hagyatkozva, sokszor a társadalom napi moráljával szemben is, az ember eligazodhatna az erkölcsi világban. Ez az eligazodás Kemény gondolatrendszer szerint azért is nehéz, mert az ismeretelméleti alap miatt mindenfajta értékvonatkoztatási pont hitelét veszttette. Mivel a végső jó az ember számára rejtve marad, az embernek etikailag olyan célokat kell kitűznie, melyeknek jóságát a leginkább be lehet látni. Az emberi szenvedés csökkentése tűnik a leginkább ilyennek. A szenvedések különböző fajtái közül talán azokat lehetne a leghatásosabban csökkenteni, melyeket emberek okoznak egymásnak azáltal, hogy saját céljaik elérésére törekedve, más emberek törekvéseivel összeütköznek. A cél tehát olyan emberi kapcsolatrendszer, társadalmi, jogi és gazdasági szerkezet létrehozása, mely az egyes emberek törekvéseit nem szembeállítja, hanem lehetőség szerint összehangolja. Olyan embermodell esetén, amely szerint az ember bár nem eredendően gonosz, de veleszületett törekvése a másikon való uralkodás, és nincs veleszületett erkölcsi érzéke, főleg a társadalmi viszonyrendszer hangolhatja össze az egyéni törekvéseket. A kérdés tehát az, hogy milyennek látja Kemény ebből a szempontból a létező társadalmakat, illetve milyen lehetőségeket lát abban a társadalommodellben, melynek megközelítését kívánatosnak tartja.

Mikor Kemény nem konkrét társadalmi kérdéseket boncolgat, hanem a társadalom általános működéséről ír, általában metaforákkal fejezi ki magát, és többnyire három különböző hasonlítót használ: erőtani rendszert, gépet és emberi testet. Az erőtani rendszer³⁰ segítségével Kemény erőknek ábrázolja az emberi szándékokat, akaratokat és törekvéseket, és úgy számol ezekkel, mintha vektorok lennének, melyeknek eredőjéből származtatja a társadalom belső mozgásait. Ez az erőtani rendszer úgy épül fel, hogy minden ember képvisel bizonyos mennyiségű erőt, melyet a körülményektől függő cél, vagy célok elérése érdekében mozgósít. Ezek az erők erősítik, gyengítik vagy kioltják egymást, illetve módosítják egymás irányát, az emberek pedig csoportokba tömörülnek, különülnek. Minél több ember életét érintő dologról van szó, annál bonyolultabb és kiterjedtebb lesz ez a rendszer, míg végül a világ összes egymással kapcsolatba kerülő embere egy nagy rendszer

²⁷ KEMÉNY Zsigmond, *A tisztújítás kérdése, legújabb kapcsolatai közt.* (1842) In *Kork.* 72; KEMÉNY Zsigmond, *Vallomások.* In *Kork.* 242.

²⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Néhány szó Szatmár megyéről a maga idejében.* In *Kork.* 12.

²⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek.* (1844) In *Kork.* 349.

³⁰ Vö. „Ekkor a közjogi és társadalmi erők súlypontjai hihetetlen gyorsasággal változnak. A történetészeti érdeke a szellem titáni ostroma között fölbomolván, a szétszórt részek, rövid ingadozás után, a bennök rejlő adhézióknál fogva új tömörödési formákat és új gyűlpontokat keresnek.” KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után.* In *Vált.* 377.

része lesz.

Ez a rendszer, melyet Kemény politikai erőtanként³¹ emleget, mindig a súlygyen felé halad,³² melyet azonban soha el nem ér.³³ Az emberi szenvedések egy része éppen abból származik, hogy az emberek egymás törekvéseit keresztezve vagy megnehezítik, vagy lehetetlenné teszik a másik céljának elérését.³⁴ E szenvedések teljes kiküszöbölése lehetetlen, hiszen ezek a rendszer lényegéből fakadnak. Vannak azonban olyan történeti időszakok, mikor a szenvedések gyakorivá és drámaivá válnak, akkor ugyanis, amikor valami kibillenti a már kialakulóban lévő súlygyent, és a megbolygatott rendszer „új gyűlpontok” körül és új „tömörödési formák” szerint kezd közeledni valamilyen más arányú súlygyen felé.³⁵ A cél tehát az, hogy olyan rendszer jöjjön létre, mely az erők elkerülhetetlen összeütközését a lehető legkisebb szintre csökkenti, és akadályozza a kialakulóban lévő súlygyen kibillentését. Ilyen állapot úgy jöhet létre, ha az egyének ereje oly módon csoportosul, a csoportok és egyének úgy kerülnek egymással részben vagy egészen ellentétes vagy párhuzamos helyzetbe, hogy sem egyén, sem csoport előtt nem nyílik meg annak lehetősége, hogy az egyik a másik, vagy az egész rendszer rovására egyoldalú előnyre tegyen szert, illetve ha csak olyan célok tűnnek elérhetőnek, melyek az egyén, vagy a csoport érdekét szolgálva nem akadályozzák, sőt éppen elősegítik az egész rendszer működését. Az elkerülhetetlen összeütközések pedig olyan kompromisszumos megoldások felé terelődnek, melyek megint csak az egész rendszer érdekét szolgálják.³⁶ Ahhoz, hogy a társadalom közös érdeke érvényre juthasson, és a társadalom kifelé is érvényesíthesse érdekeit, szükség van bizonyos mennyiségű erő központosítására. Az ezzel az erővel való visszaélést azonban meg kell akadályozni, ellenére van tehát szükség, mely úgy működik legjobban, ha sok szétszórt kis erőből áll. Ekkor ugyanis el lehet kerülni, hogy két nagy erő súlyos kilengéseket okozzon a társadalomban: századunk „a központosított álladalmi erők örvényéből jogokat ragad ki, s azokat visszaadja az egyéneknek, társulatoknak és helyhatóságoknak, s így korlátozza a nagyobb szám mindentevőségét.”³⁷ Egy ilyen rendszer megvalósításának kérdése átvezet a társadalmi intézményrendszer problémájához, ugyanis az erők rendszerét intézmények hálózatával lehet a kívánt modell felé közelíteni. Kemény akkor él a gép és test metaforával, mikor a társadalmi intézményrendszerről általánosan beszél.

A két kép közös vonása a szigorú rendszerszerűség, mely alkalmassá teszi őket a társadalom szinkrón működéseinek metaforikus megjelenítésére. Kemény beszél „az alkotmány gépezetének pontos mozgásáról”³⁸ és arról, hogy „a közállomány hasonlóan leend az egészséges emberi testhez, melyben a lélek legtitkosabb hatására már megmozdul a

³¹ Uo. 247.

³² Vö. „ha bizonyos fonák helyzet nyomasztása miatt földízte a visszahatást, az először a végpontig rohan, s úgy szűl aztán különböző oszcillációkat.” KEMÉNY Zsigmond, *Állapotunkról* (1842) In *Kork.* 128.

³³ Vö. „a természet szintűgy nem állít elő jellemeröket, melyek tökéletes súlygyenben tartszák egymást, mint státusszerkezet illy alkotmányos hatalmakat.” KEMÉNY Zsigmond, *Eszmetöredékek a korteskedés és ellenszerei körül*. (A továbbiakban *Eszmetöredékek*.) Pesti Hírlap (A továbbiakban PH) 1847 május 6, 9, 11, 20, 21, június 1, 4, 8, 10, 20, 27, 29. Jelen idézet: jún. 20.

³⁴ Vö. „a mozgalomnak [nyelvtusa] ösztöne [...] oly téren edzi erejét, hol [...] szünni nem akaró bujtogatással készít új bonyodalmakat szegény hazánkknak, hogy annyi teendőkre fölhívott parányi erejét ismét eredménytelen nyelvharcban pazarolja el.” KEMÉNY Zsigmond, *Két jelenet figyelmünkre méltó*. (1843) In *Kork.* 256.

³⁵ Vö. 30-as és 32-es jegyzet.

³⁶ Vö. „De lehetetlen volna-e, úgy helyzetetni el a hatalmakat, minélfogva ha nem is egy tökéletes súlygyen — mi valóságos agyrém, — de a szerepek célszerűsége és a befolyásbani osztózás aránya, kezességet nyújtson az együtthatásra, s vágyat ne ébresszen a megmérkőzésre, a letiprásra? — A hasonlító jogtan és az alkotmányos elvek terjedése ellenkező hitre vezet.” KEMÉNY Zsigmond, *Eszmetöredékek*. jún. 20.

³⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Szemelvényi eljárásunk felől*. In *Kork.* 185.

³⁸ KEMÉNY Zsigmond, *Kalászkok a hasonlító jogtan mezejéről*. (1845) In *Kork.* 443.

kéz, és szolgálatban vannak minden tagok.”³⁹ Rendszerszemlélet jellemző tehát Keményre, mikor bármilyen társadalommal kapcsolatos problémát elemez. Így közelíti meg a korteskedés kérdését is. Megállapítja, hogy „az alkotmányos élet nagy hatalmat ad a törvényhozóknak, s ahol erő és befolyás van, ott sem a csábokat, sem a visszaélést egészen kiküszöbölni nem lehet.”⁴⁰ Ebből következik, hogy ha fel akarunk lépni a korteskedés ellen, vagy az egész rendszert kell lényegileg megváltoztatni, vagy a legkisebbre kell csökkenteni a megvesztegetés lehetőségét, és a megmaradt rosszal együtt kell élni. Kemény a második megoldást választja, és a következőket javasolja: „a megyei tisztviselő jogkörének revidió alá vonását, — s annak a revidió következtében célszerű szabályozását;”⁴¹ „a követválasztások törvényességének országgyűlés általi verificáltatását, — a követutasítások megszüntetését, — évenkénti országgyűlést több évre választott követekkel.”⁴² Kemény hosszan fejtegeti javaslatainak hatását, de számunkra most csak módszere fontos. Feltárja, hogy a rendszer miként hozza létre működése során a hibákat, melyeket végül emberek követnek el, de azért, mert a rendszer lehetővé teszi ezt. Nem menti fel az egyes embert, de igazi megoldásként nem az emberek megbüntetését, hanem a rendszer módosítását javasolja, hogy maga a rendszer és ne a lényegében rendszeridegen büntető szabályok szabjanak gátat az ember alapvető önzésének. Az ilyen rendszert módosító reformokat nevezi Kemény gyökeres reformoknak.⁴³ Ezt a tudatos rendszerszemléletet tartjuk Kemény társadalomszemlélete egyik legfontosabb vonásának.

Kemény egyszerre számol az erőtani- és az intézményrendszer öntörvényű fejlődésével és a két rendszer bonyolult kölcsönhatásával. A társadalmi erőviszonyok változása állandóan alakítja az intézményrendszert, az pedig időről időre rögzíti az erőviszonyokat, hogy minél kisebb legyen a társadalmon belüli súrlódás, és kommunikációs csatornát biztosít a társadalom alkotóelemei számára, mely csatornákon nemcsak érdekeket és célokat, hanem erőket is lehet kifejezni, és/vagy érvényesíteni. Az intézményrendszer pedig azért rögzíti, alakítja is a társadalmi erőviszonyokat. A kérdés csak az, hogy tudatosan milyen mértékben lehet az intézményrendszer alakításával a társadalmi erőviszonyokat valamilyen optimálisnak vélt állapot felé közelíteni.

A feladat elvileg az, hogy számba kell venni a társadalom minden tagjának igényeit, céljait és feladatait, ki kell jelölni az egész társadalom hosszútávú érdekeit, majd meg kell alkotni egy olyan intézményrendszert, mely a különböző érdekek és törekvések között optimális kompromisszumot teremt, és azt fenn is tartja. A következő lépésben ennek a rendszernek érvényt kell szerezni a közösség tagjai között. Kemény határozottan elutasít minden ilyen kísérletet, és ezt a gép és test metaforák használatában érvényre is juttatja.

A gép, mely állandóan ismétlődő mozgásokat végez, alkalmatlan folyamatosan alakuló rendszerek megjelenítésére, ezért Kemény ezt a képet csak a társadalom *szinkrón* működéseinek ábrázolására használja, és elutasítólag ír azokról, „kik az alkotmány gyárházába mindig egészen új gépeket ajánlanak.”⁴⁴ A test, mely nő, öregszik, megbetegszik vagy felgyógyul, már képes egy rendszer változásainak metaforikus megjelenítésére, és mivel ezek a változások fokozatosak, Kemény a metafora megválasztásával ítéletet mond a társadalmi változások jellegéről is.

Kemény racionális érvekkel is elutasít minden nézetet, mely az ember által tudatosan befolyásolt hirtelen és radikális változásokat lehetségesnek tartja. A társadalom olyan bonyolult, hogy teljes megismerése meghaladja az ember képességeit, és így a rendező elme képtelen minden szükségletet számba venni és lehetőség kielégíteni. Másrészt elképzelhetetlen Kemény számára, hogy a társadalom minden tagja, vagy akár csak jelentős része is magáévá tegye a változás alapjául szolgáló tervet, és azt azonos módon

³⁹ KEMÉNY Zsigmond, *Adónkról*. In *Kork*. 82.

⁴⁰ KEMÉNY Zsigmond, *Eszmetörédek*. jún. 29.

⁴¹ *I. m.* jún. 8.

⁴² *I. m.* jún. 20.

⁴³ *I. m.* jún. 8.

⁴⁴ KEMÉNY Zsigmond, *Polémia a Budapesti Híradó ellen*. (1845) In *Kork*. 394.

értelmezzék.⁴⁵ Az emberek ugyanis társadalmilag öröklött fogalmakkal tájékozódnak a világban,⁴⁶ mely fogalmak egy hirtelen létrejött radikálisan új helyzetben érvényüket veszítik és így lehetetlenné válik az eligazodás az új emberi kapcsolatrendszerben. Ezért mondja Kemény, hogy „A társadalom organikus élet, *maga az öntudattal bíró nép*, mely szokásainak, erkölceinek és fogalmainak öszvegevel nem fog sem beférni, sem kényelmesen lakni minden pallér ideális épületeiben. Az ő szükségletei és nézetei föltételezik az alkotmányos reformokat, de e szükségletek nem foroghatnak rögtön oly ellenkező tengely körül, s e világnézet soha egyszerre annyira át nem változik, hogy a társadalom az állami jogöszvegre nézve teljesen szakíthasson a múlttal, mint kényelmével szakítani szokott a háztulajdonos, midőn régi kastélyát lerontván újat készített.”⁴⁷

Mindebből látható, hogy Kemény a társadalmat nemcsak szinkrón, hanem diakrón értelemben is rendszernek tekinti, számol a társadalom öntörvényű fejlődésével, de nem zárja ki a tudatos társadalomformálás lehetőségét, elutasítja az olyan viszonylag részletesen kidolgozott hipotetikus társadalomképet, mely célértékű modellként szolgálhat, de a társadalmi erőtan szintjén ő is felállít elveket, melyekről meg van győződve, hogy érvényre jutásuk esetén a haladást szolgálják. De hogyan kívánja Kemény érvényre juttatni ezeket az elveket? Abból indul ki, hogy a tulajdon és a tulajdonszerzés lehetősége biztosítja egyrészt a társadalom stabilitását,⁴⁸ másrészt a sajátjáért dolgozó ember szorgalma által az anyagi gazdagságot, harmadrészt pedig lehetőséget a művelődésre. Ahhoz, hogy a társadalom stabil legyen, azaz erőtani rendszerében ne legyenek nagy ingadozások, arra van szükség, hogy minél több embernek legyen olyan tulajdona, mely létbiztonságát szavatolja.⁴⁹ Ezért megfelelő örökösödési és adózási törvényekkel meg kell akadályozni, hogy a tulajdon elaprózódjék, és azt is, hogy néhányak kezében tömörüljön. Kemény persze nem akarja megszüntetni a nagybirtokot, mert azt önmagában is nélkülözhetetlen stabilizáló tényezőnek tekinti, hanem széles közép- és kisbirtokosi réteget szeretne létrehozni.⁵⁰ Örömmel látja, hogy a tulajdonszerzésre az európai fejlődés a jogi feltételt biztosítja, de szorongással tölti el, hogy az ipari forradalom során kialakult gazdasági szerkezet egyre több embert szorít a létminimum határára, súlyosan veszélyeztetve ezzel a társadalom stabilitását.⁵¹ A közösségnek tehát saját érdekében gondoskodni kellene ezekről az emberekről. Kemény megoldási lehetőségként ajánlja az iskoláztatást, progresszív adózást, gyarmatosítást, középítkezéseket és a segélyezést,⁵² valamint azt, hogy az úrbér mintá-

⁴⁵ KEMÉNY Zsigmond, *A kodifikáció és történelmi iskola*. In *Kork*. 18–31.

⁴⁶ Vö. „Egész múltja, teljes hajlama, jövődjéhez minden igényei által vonatik egy nép bizonyos rendszer felé, míg a más abba viszonyait beférkeztetni, nyugalma föltalálni, reményeit gyümölcse érelni hasztalan törekednék [...] mi csak mint alkotmányos nemzet tudnánk létezni.” KEMÉNY Zsigmond, *Kortekedés és ellenszerei*. In *Vált.* 100.

⁴⁷ KEMÉNY Zsigmond, *Még egy szó a forradalom után*. In *Vált.* 410.

⁴⁸ Vö. „a polgári társaság [...] a személy és vagyonszerzés biztosításáért és biztosítása által létezik” KEMÉNY Zsigmond, *Kortekedés és ellenszerei*. In *Vált.* 14–15.

⁴⁹ Vö. „vak rebegésnek hódolna, [...] ki a békétlenkedők ezen rubrumába a *teljesleg* vagyontalanokon kívül másokat is sorozna; mert a köztapasztalás rég bebizonyította, miképp a *közép- és kicsiny birtokúak* a fennálló sajátjognak és állományi rendnek szintűgy barátai, mint a dúsak.” *Uo.* 112.

⁵⁰ Vö. „azon közállomány fog legnyugodtabban tekinteni a jövődjé elébe, mely a fekvő birtok körüli jogviszonyokat úgy rendezheti, miszerint a haza színtere sem néhányak egyedárujává nem válik, sem végtelen eldarabolás által apró gazdasággá nem porlik el; s tehát — sőt figyelve arra, hogy a vagyonszerzési elemek politikai célokért megóvassanak — akként alkotja koronként az örökösödési és szerződési szabályokat, hogy minél több közép- és kisbirtok támadjon.” KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek*. (1844) In *Kork*. 349.

⁵¹ KEMÉNY Zsigmond, *Állandó kérdések*. Pesti Napló 1854. február 1, 8, 11, 14, 16, 17. Jelen gondolat: febr. 8.

⁵² KEMÉNY Zsigmond, *Karácsony előtti eszmék*. Pesti Napló 1863. december 18, 20, 21, 22, 23. Jelen gondolat: dec. 22.

jára az állam „a napszámosnak elégséges bért biztosítson.”⁵³ Kemény olyan tömegnek látja a proletariátust, mely műveletlensége miatt képtelen saját és közössége *hosszú távú* érdekeit belátni, így sorsáról felelősen dönteni. Ezért nem támogatja olyan társadalmi intézmény létrehozását, mely a szegények számára érdekképviselőt biztosít. A szegényekről tehát a művelteknek és így részben a gazdagoknak kell gondoskodniuk. Itt egy szorongató kérdéssel kerül szembe Kemény: belátják-e azok, kik részt vesznek a közösség sorsának intézésében, hogy az ő hosszú távú érdekük is az, hogy a társadalom minden tagjának biztos megélhetése legyen. Képes-e a művelt ember arra, hogy hosszú távú érdekeinek biztosításáért legyőzze önzését? Mert „szomorú volna — mondja —, ha az emberiség mindig egy tűzokádó hegy katlanán gyűjtaná meg azon fáklyát, mely a sötétebb tömkelegből kivezeti.”⁵⁴ Kemény bízik abban, hogy a műveltség felemeli oda az embert, ahonnan egész közössége érdekeit tudja nézni, bár ebben a reményében nem logikus érvelés, hanem a gondviselésbe vetett hite erősíti meg.

Gyapay László

Kemény Zsigmond és a történelmi regény kortárs nyugati mesterei

1.

Dolgozatom célja, hogy összehasonlítsam Kemény Zsigmond történelmi regényírását Walter Scottéval, továbbá Scott néhány követőjével, s itt majdnem kirekesztőleg a 19. század első harmadának három francia mesterére — V. Hugora, Mérimée-re, Alfréd de Vigny-re — gondolok.¹

Fél évszázaddal korábban bizonyára sokan mosolyogtak volna vállalkozásomon, mondván, a skót író történelmi műveletek leltározója, közismert optimista, izgalmas kalandok kieszelője; milyen rokonságban állhat a történelembölcselet, tragikumra olyannyira fogékony, szenvedélyes lélekű Kemény Zsigmonddal? Az engedékenyebbek hozzátehetnék volna: Scott érdemeit igazában a közönségtörténet, a kultúrhistoria terén lehet kimutatni. Az igényes regényírásra csupán átmenetileg hatott, mert az általa bevezetett műfaji változat nyugaton csak 30–40 évig virágzott, s még azalatt is felülmúlta őt néhány tanítványa, elsősorban Manzoni. Mindezt pedig észrevehette a nagyműveltségű, élesszemű Kemény Zsigmond!

Nem vitatva most az előbbi állítások részigazságait, meg kell állapítanunk, hogy az utóbbi évtizedek angolszász irodalomtörténetírása sokkal több értéket lát Walter Scottban, mint a megelőző. Néhány fiatalabb kutatót, pl. David Brownt, Harry E. Shaw-t egyenesen Lukács György *A történelmi regénye* ösztönzött régi tételek felülvizsgálatára, ám David Daiches² tőle teljesen függetlenül jutott a következő megállapításhoz: „Művészetét az a törekvése alapozta meg, hogy jellemek tükrében szemlélje a történelmet, a jellemre pedig úgy tekintsen, mint a történelem termékére.” A tömör angol szöveg lényege: „to look at history through character and at character through the history that had worked on it.” Ezzel teljesen összecseng a magyar esztétikus következő mondata: „Scott nagysága a történelmi és társadalmi típusok emberi megelevenítésében van.”³ Scott nem mondható

⁵³ KEMÉNY Zsigmond, *Igénytelen nézetek*. In *Kork*. 349.

⁵⁴ *Uo.* 348.

¹ A legtöbbet az alábbi négy munkát használtam: LUKÁCS György, *A történelmi regény*. Bp. 1947. (= LUKÁCS); DAVID BROWN, *W. Scott and the Historical Imagination*. London, 1979 (= BROWN); HARRY E. DAVIES, *The Forms of Historical Fiction*. Ithaca and London, 1983; JOHN LAUBER, *Sir Walter Scott*. New York, 1966. Rendszeres idézésüktől ezért el is tekintek.

² DAICHES-t idézi: BROWN, 3.

³ LUKÁCS, 19.